

Over de kunst van het combineren van het nuttige met het aangename

Duurzame kwaliteit voor toekomstige recreatie

Essay geschreven in opdracht van InnovatieNetwerk, door:
Prof.dr. Theo Beckers, Telos – Brabants Centrum voor Duurzaamheids-
vraagstukken

Het essay is opgesteld als onderdeel van het thema 'Ruimte Creëren', project
'Recreatie'.

Postbus 19197
3501 DD Utrecht
tel.: 070 378 56 53
internet: <http://www.agro.nl/innovatienetwerk>

ISBN: 978 – 90 – 5059 – 337 – 3

Overname van tekstdelen is toegestaan, mits met bronvermelding.

Rapportnr. 07.2.160, Utrecht, juni 2007.

Voorwoord

De recreatiesector is van groot economisch belang voor Nederland en tegelijkertijd steeds belangrijker voor de ruimtelijke kwaliteit. Versterking van de recreatiesector is hard nodig om te kunnen inspelen op de veranderende en toenemende behoefte aan vrijetijdsbesteding en beleving, met in stand houding van een aangename leefomgeving. Dit is zowaar geen eenvoudige opgave.

Zo begint het Manifest van Hattem dat een aantal ondernemers in de verblijfsrecreatie, gesteund door InnovatieNetwerk, medio 2006 heeft opgesteld. Er wordt ook gepleit voor een gezamenlijke, professionele en duurzame krachtsinspanning om de benodigde innovatiekracht te mobiliseren, en de oprichting van een InnovatieFaciliteit.

Het essay van Theo Beckers ondersteunt het werk rond het Manifest. Het geeft een scherpe diagnose van de kansen die er zijn voor verblijfsrecreatie, en geeft aan waarom het zo lastig is die kansen te benutten. Ook worden aanbevelingen gedaan om een transitieproces naar duurzame recreatie te stimuleren.

In het oog valt daarbij dat er volgens Beckers niet alleen werk aan de winkel is voor ondernemers, maar ook voor de overheid. Die zou er volgens hem voor moeten zorgen dat er een project ‘**Maatschappelijk verantwoord ondernemen in de verblijfsrecreatie**’ op de strategische agenda komt. Als overheid en ondernemers eendrachtig aan de slag gaan, kan Nederland een sterke, internationaal concurrerende recreatiesector krijgen, die flink bijdraagt aan regionale identiteiten en kwaliteiten, aldus Beckers.

Zover zijn we echter nog niet, het transitieproces moet nog beginnen. Met dit essay wordt wel scherper wat er precies moet gebeuren en

wie wat zou moeten doen. Het is nu zaak om aan de slag te gaan, ondernemers en overheid gezamenlijk. De in het Manifest bepleite InnovatieFaciliteit zou goede diensten kunnen bewijzen, maar mag niet verheven worden tot doel. Waar het om gaat is dat er praktijken ontwikkeld worden die laten zien dat het kan en hoe. Vanzelf wordt dan duidelijk welke faciliteit nodig is om een en ander gecoördineerd te laten verlopen. InnovatieNetwerk wil graag helpen bij het op gang brengen van zo'n proces.

Dr. G. Vos,
directeur InnovatieNetwerk

Inhoudsopgave

Voorwoord

Samenvatting **1**

Summary **5**

1. Klimaatverandering is noodzakelijk **9**

2. Landschap als leidend principe **13**

3. Het Manifest van Hattem **17**

4. Een groot economisch belang **21**

**5. Structurele belemmeringen
voor innovaties** **25**

**6. De burger/consument als begin
van de keten** **29**

7. Naar een duurzame innovatiestrategie **35**

8. Geraadpleegde literatuur **39**

Samenvatting

Er zijn grote kansen voor vrije tijd, toerisme en recreatie als nieuwe dragers en vormgevers van ruimtelijke ontwikkeling. Maar die kansen worden niet vanzelf benut. Centraal in dit essay staat de vraag hoe de sector verblijfsrecreatie zo kan worden toegerust, dat ze haar dubbelrol kan spelen als co-producent van natuur en landschap en als bron van economische en maatschappelijke ontwikkeling.

In het essay wordt ervoor gepleit om landschap en ruimtelijk kwaliteit te kiezen als leidend beginsel, zoals een aantal ondernemers, verenigd rond het Manifest van Hattem, ook gedaan heeft. Vervolgens komt de grote economische betekenis van de verblijfsrecreatie aan de orde en wordt gewezen op een aantal opmerkelijke overeenkomsten tussen recreatiebedrijven en agrarische bedrijven. Zo gaat het in beide sectoren overwegend om familiebedrijven, is er sprake van een sterke weersafhankelijkheid en kampen ondernemers met een neerwaartse margedruk. Opvallend is echter dat recreatieve bedrijven in vergelijking met landbouwbedrijven zo weinig innovatief zijn. Daaraan ligt een aantal structurele knelpunten ten grondslag, zoals de versnippering binnen de sector, het ontbreken van bestuurlijk leiderschap en de afwezigheid van een serieuze kennisinfrastructuur.

Om een transitieproces naar duurzame recreatie te stimuleren moet aan alle 4 P's van duurzaamheid gewerkt worden. De P van *profit* kan versterkt worden door combinaties met andere domeinen zoals bijvoorbeeld zorg, water of energie. Wat betreft *planet* mag van de sector recreatie worden verlangd dat geïnvesteerd wordt in ruimtelijke kwaliteit en landschap. Daar moet dan wel tegenover staan dat de overheid de recreatieondernemers gaat zien als partners, en niet langer als "profiteurs" en ook regelingen als bijvoorbeeld rood-voor-groen voor hen openstelt. Ten aanzien van *people* is het van belang burgers-

consumenten serieus te nemen en te betrekken bij de ontwikkeling van bedrijven. Zo kunnen ook maatschappelijke allianties tussen stad en land gesmeed worden. Tot slot de P van *pneuma* (passie). Hier is volgens de auteur allereerst de overheid aan zet. Die moet verantwoordelijkheid nemen en leiderschap tonen. Er zou een project '**Maatschappelijk verantwoord ondernemen in de verblijfsrecreatie**' op de strategische agenda moeten komen.

Over 25 jaar zou Nederland dan een economisch sterke recreatiesector kunnen hebben, die internationaal is georiënteerd en tegelijk haar kracht vindt in regionale identiteiten en kwaliteiten, waar ook een belangrijke bijdrage aan wordt geleverd.

Summary

There are great opportunities for tourism, leisure and recreation as the new bearers and designers for spatial development. But they are not being exploited as a matter of course. Central to this essay is the question as to how the tourism and leisure sector can be equipped to fulfil a dual role as a co-producer of nature and landscape and as a source of economic and social development.

The essay argues for landscape and spatial quality to be taken as a guiding principle, following the example of a number of businesses united around the “Hattem Manifesto”. The major economic significance of the tourism and leisure sector is then discussed, and a number of notable similarities between businesses in leisure and agriculture are pointed out. Both are predominantly family run, highly weather dependent, and beset by downward pressure on margins. However, there is a striking lack of innovation in the leisure sector in comparison to the agricultural sector. This is due to a number of structural bottlenecks, such as fragmentation within the sector, a lack of administrative leadership and an absence of a serious knowledge infrastructure.

In efforts to stimulate the transition process towards sustainable recreation, each of the “four p’s” must be included. P for *profit* can be boosted through combinations with other sectors, such as care, water or energy. As for *planet*, the leisure sector may be expected to invest in spatial quality and the landscape. However, at the same time the government should see leisure businesses as partners, and no longer as “profiteers”, and allow them to participate in schemes such as “red for green”. Where *people* are concerned, it is important that the public and consumers are taken seriously and involved in the development of businesses, enabling social alliances to be constructed between

town and country. The final p is for passion (creative energy). Here, according to the author, the ball is in the government's court; it should take responsibility and provide leadership. The strategic agenda should include a project on '**Socially responsible enterprise in the tourism and leisure sector**'.

In 25 years, the Netherlands could then have a strong leisure sector that is internationally oriented and at the same time finds its strength in regional identities and qualities, to which it also makes an important contribution.

I.

Klimaatverandering is noodzakelijk

Er wacht ons een nieuw gevecht om en tegen het water. De zegswijze dat God de wereld schiep maar de Nederlanders hun eigen land, krijgt de komende decennia een nieuwe inhoud. Ontwerp en ontwikkeling van ons landschap, de hoeksteen van de toekomstige samenleving, krijgt daarmee een nog hogere prioriteit. Recente studies over klimaatverandering hebben het gevoel van urgentie en de bereidheid om in actie te komen vergroot. Het zal moeilijk maar noodzakelijk zijn om letterlijk ruimte te vinden voor wat ‘de wateropgave’ wordt genoemd, zowel langs onze kust als in het binnenland. Het is tevens een kans om ecologische, economische en sociaal-culturele doelen opnieuw met elkaar te verbinden. Dat geldt in het bijzonder voor de ontwikkeling van recreatie en toerisme, een sector die van de nood een deugd kan maken. Die sector is tot dusver onvoldoende toekomstbestendig, te weinig innovatief, te veel in zichzelf gekeerd en te weinig georiënteerd op het bijdragen aan publieke doelen en duurzame ontwikkeling. Nederlanders weten de natuur naar hun hand te zetten. Vol trots tonen we buitenlanders de vele voorbeelden van onze gemaakte natuur en geschapen cultuurlandschappen. In dit continue proces van ingrijpende metamorfoses in het uiterlijk van ons land treden soms versnellingen op. Die hangen meestal samen met overgangen in ons economisch systeem en daarmee samenhangende technologische vooruitgang. Zoals de opkomst van het handelskapitalisme in de Gouden Eeuw, de agrarische revolutie aan het eind van de negentiende eeuw, de moderne industrialisatie en urbanisatie na de Tweede Wereldoorlog. Ook nu bevinden we ons in zo’n fase van hoge ruimtelijke dynamiek en versnelling. De aantrekkingskracht van stad en land wordt steeds minder bepaald door werk en productie, de traditionele uitgangspunten voor ruimtelijke ordening, maar in toenemende mate door vrije tijd en consumptie. Immateriële behoeften als

betekenisgeving en beleving worden gestapeld bovenop de traditionele goederen- en diensteneconomie. Centra van steden krijgen steeds meer het karakter van *leisure centers*, het platteland verandert van een productieruimte in een consumptieruimte – een ruimte om te wonen, te verblijven, te genieten.

Grote kansen dus voor vrije tijd, toerisme en recreatie als nieuwe dragers en vormgevers van ruimtelijke ontwikkeling. Maar dan is wel een ander soort klimaatverandering noodzakelijk: een fundamentele herbezinning op de vraag hoe deze sector zichzelf intern kan vernieuwen en tegelijkertijd toegevoegde waarde kan creëren. En een fundamentele herbezinning op de vraag hoe een institutioneel tekort zo snel mogelijk kan worden weggewerkt: een ambitieuze en krachtige rol van de overheid. Al vele jaren pleiten gezaghebbende adviesorganen – de WRR, de Raad voor het Landelijk Gebied en de VROM-raad – voor het serieus nemen van deze sector als economische en maatschappelijke drager en als inspiratiebron voor ruimtelijke kwaliteit, en om de sector daarom hoger te plaatsen op de politieke en bestuurlijke agenda. Tevergeefs, tot nu toe. De Commissie Stevens spreekt in haar recente advies over het verminderen van de regeldruk in het domein cultuur en vrije tijd over het ontbreken van een breed gedragen visie en van een systematisch en integraal beleid op gemeentelijk niveau, over het gemis van een vrijetijdsplanologie. Ditzelfde gebrek aan visie en bestuurlijke daadkracht doet zich voor op regionaal/provinciaal en nationaal niveau.

In haar advies 'Groeten uit Holland' constateert de VROM-raad dat de ruimtelijke kwaliteit van de Nederlandse stedelijke en landelijke gebieden in de 21^e eeuw ingrijpend zal veranderen onder invloed van de mondiale markt van vrije tijd en toerisme. Tegelijkertijd vormt de ruimtelijke kwaliteit van de Nederlandse steden en plattelandschappen een harde voorwaarde om het hoofd te kunnen bieden aan de toegenomen concurrentie op het gebied van bedrijvigheid en koopkracht. Het beeld dat de VROM-raad schetst is niet rooskleurig. Het cluster *leisure* en toerisme is sterk versnipperd en kleinschalig, als sector niet herkenbaar en aanspreekbaar. De sector is onvoldoende voorbereid op de toekomstige tijd.

Centraal in dit essay staat dan ook de vraag hoe de recreatie zo kan worden toegerust dat ze haar dubbelrol kan spelen als coproductant van natuur en landschap en als bron van economische en maatschappelijke ontwikkeling. Hoe kan de transitie naar duurzame recreatieve en toeristische ontwikkeling worden gestimuleerd?

Daarbij concentreer ik me in dit essay op de verblijfsrecreatie, omdat deze sector momenteel wordt uitgedaagd om samen met andere partners het aangename van de vrije tijd te combineren met het nuttige van duurzame gebiedsontwikkeling. Eerst pleit ik ervoor om landschap en ruimtelijke kwaliteit te kiezen als leidend beginsel en beschrijf ik de manier waarop een aantal recreatieondernemers probeert dit in praktijk te brengen. Vervolgens komt de economische betekenis van de verblijfsrecreatie aan de orde en wijs ik op een aantal opmerkelijke overeenkomsten tussen recreatiebedrijven en agrarische bedrijven. Dan wordt nagegaan hoe het komt dat recreatie en toerisme in vergelijking met de landbouw zo weinig innovatief zijn. Ik ontdekte een ernstig institutioneel tekort: de versnippering binnen de sector, het ontbreken van bestuurlijk leiderschap en de afwezigheid van een serieuze kennisinfrastructuur. Tot besluit doe ik een aantal suggesties

om een transitieproces naar duurzame recreatie te stimuleren. Deze aanzet tot discussie is mede geïnspireerd door een aantal gesprekken die ik mocht hebben met vrijdenkende ondernemers, onderzoekers, ontwerpers en ambtenaren.¹ Uiteraard heb ik er ook nog wat literatuur op nageslagen.

¹ *Ik heb gesprekken gevoerd met Cees Slager en zijn zoon (Molecaten), Erna Kruitwagen (Recreatieoord De Panoven) en Frank van Gerven (Recreatiepark Breebronne) – allen ondertekenaars van het Manifest van Hattem. Verder heb ik gepraat met landschapsarchitect Berno Strootman, met Kees Lever en Atty Bruins (Directie Platteland van het ministerie van LNV), met Kees de Ruiter (tot voor kort directeur op hetzelfde ministerie) en met mijn collega Hans Mommaas. Met Ger Vos, Hans Hillebrand en Nico Beun (InnovatieNetwerk) heb ik het eerste concept van dit essay besproken. Martine van Loon (Stichting Recreatie) was zo vriendelijk om een aantal data over de ontwikkeling van de verblijfsrecreatie op een rijtje te zetten.*

2.

Landschap als leidend principe

Terschelling kenmerkt zich door rust, ruimte, wind, een gevarieerd landschap en een uitgelezen natuur. Het unieke landschap vormt de identiteit van het eiland en vertaalt zich in een aantrekkelijk imago dat vele toeristen trekt. Jaarlijks vindt er een marathonloop plaats door de prachtige natuurgebieden. Deze Berenloop onderschrijft het recreatieve belang van rust en ruimte. Niet de traditionele angst voor aantasting van natuur en landschap drijft hier de benadering van recreatie, maar het besef dat natuur en recreatie bondgenoten zijn. Terschellingse ondernemers in de toeristisch-recreatieve sector realiseren zich heel goed dat zij voor hun bedrijfsvoering afhankelijk zijn van het ecologische startkapitaal. Deze recreatieondernemers weten dat ze de kip met de gouden eieren niet moeten slachten, maar moeten voeden en koesteren. Op Terschelling is met succes het nuttige met het aangename gecombineerd. Een duurzame coalitie lijkt geboren. Lange tijd was de relatie tussen de verblijfsrecreatie en natuur een consumptieve, een parasitaire. Het omringende landschap vormt een natuurlijke vestigingsplaatsfactor, buiten de omheining van het eigen bedrijf, in eigendom en beheer van anderen, gebruikt door de gasten en hun honden als uitloopegebied. Meestal is er geen actieve betrokkenheid van de ondernemer bij het omringende landschap. Net als boeren zien recreatieondernemers de aanwezigheid van natuur en landschap minder als kans en meer als beperkende randvoorwaarde die expansie in de weg staat. Omgekeerd beschouwen veel natuurorganisaties verblijfsrecreatie als bedreiging, zeker in of bij de Ecologische Hoofdstructuur. Tot aan de jaren zestig was er nauwelijks sprake van spanning tussen deze recreatieve ontwikkeling en het behoud van de natuur. Veel bedrijven waren juist ontstaan om de burgerij en de arbeiders uit de stad in contact te brengen met de natuur. De inrichting van terreinen en accommodaties was sober en natuurlijk,

zoals de kampeerterreinen van Staatsbosbeheer. Dit beeld veranderde in de tweede helft van de jaren zestig. Het aantal bedrijven nam snel toe, evenals het aantal gasten, auto's, caravans en huisjes. Commerciële motieven verdrongen geleidelijk de ideële, zoals het voorbeeld van Sporthuis Centrum (het latere Center Parks) laat zien. Nieuwe bedrijven werden niet meer alleen gebouwd in de romantische landschappen van de duinen, de bossen, de heide, de heuvels en langs de idyllische waterkant, maar vestigden zich ook in nieuwe productielandschappen, in *the middle of nowhere*. Ondernemers investeerden in meer en luxere voorzieningen, verhoogden het kwaliteitsniveau en boden de activiteitenprogramma's aan op hun terreinen, die daardoor steeds meer doel van het verblijf werden in plaats van uitvalsbasis voor natuurbezoek. Vanaf de jaren zeventig verzetten natuurbeschermers en milieugroepen zich tegen recreatieve ontwikkelingen in en dichtbij de natuur, hoewel onderzoek steeds maar weer uitwees dat de meeste recreanten braaf binnen de hekken en de paden bleven en geen blijvende schade aanrichtten. Een beleid van zonerings van intensieve recreatie aan de rand tot extensieve recreatie meer in het hart van natuurgebieden bleek goed te werken. Toch bestaat er het hardnekkig misverstand dat de belangen van recreatie en natuur onverenigbaar zijn. Terwijl de relatie tussen landbouw en natuur de afgelopen jaren aanzienlijk is verbeterd, gaat de liefde tussen recreatie en natuur op veel plaatsen nog niet erg diep.

Dat sommigen in de recreatiesector nog moeten wennen aan nut en noodzaak van het investeren in natuur en landschap, zien we bij de voorbereiding van het Streekplan Fryslân 2007. Daarin is bepaald dat uitbreiding van de verblijfsrecreatie buiten de recreatiekernen alleen mogelijk is wanneer een toevoeging van landschappelijke en natuurlijke elementen plaatsvindt in een verhouding van 1:1. Bij Nationale Parken wordt uitgegaan van een verhouding 1:3. Het provinciaal bestuur is van mening dat investeren in het Friese landschap prima kan samengaan met economische ontwikkeling. Het gezamenlijk manifest van publieke en private partijen 'Aan de slag met ruimtelijke kwaliteit' is wel ondertekend door de ANWB, niet door Recron. Recron maakte samen met de Kamer van Koophandel en de Hiswa bezwaar tegen de compensatieplicht, omdat die exclusief voor de recreatiesector geldt, ook gelet op het geringe ruimtebeslag van de sector. Het provinciaal bestuur van Friesland heeft weinig begrip voor deze klassieke, defensieve reactie. Indien de recreatiesector zich vestigt of uitbreidt in gebieden waarbij de bijzondere kwaliteiten van landschap en cultuur-historie worden benut, mag daar wat tegenover staan. Het investeren door de recreatie in natuur en landschap wordt redelijk gevonden. De sector heeft immers zelf alle belang bij een aantrekkelijke omgeving met bijzondere kwaliteiten. De provincie Friesland wijst erop dat ook op de Veluwe en in Zeeland gewerkt wordt met een vereveningsbijdrage.

3.

Het Manifest van Hattem

Het kan ook anders. Begin 2007 heeft een zestal recreatieondernemers de minister van LNV het Manifest van Hattem aangeboden. Ze vragen de minister om steun bij het versterken van de innovatiekracht in de recreatie. Dit is volgens de opstellers hard nodig om structurele en grootschalige veranderingen in de recreatie op gang te brengen en daadwerkelijk te realiseren. Hun strategie richt zich op het ontwikkelen van netwerken die binnen gebiedsgerichte concepten nieuwe recreatieactiviteiten aanbieden, die voldoen aan de wensen van consumenten en aan de eisen vanuit de omgeving. De ondernemers vragen om een 'faciliteit' die zorgt voor synergie en samenhang, om ondersteuning met kennis en advies, om overdracht en verspreiding van kennis en om het opstellen van een innovatieagenda, samen met andere belanghebbenden. Belemmeringen zouden maatschappelijk verantwoord en op creatieve wijze moeten worden weggenomen. Een interessant initiatief. Eindelijk! In vergelijking met de agrarische sector en zelfs de wereld van natuur en landschap, is de sector recreatie en toerisme veel minder in staat geweest om zich aan te passen aan de eisen van de tijd en om zijn grote maatschappelijke en economische betekenis te vertalen in aansprekende innovaties. Laten we eens kijken naar een paar veelbelovende voorbeelden.

Een van de ondertekenaars is betrokken bij het plan 'Blauw Kruis, Rode Draad', gericht op de ontwikkeling van een keten van landschappelijk waardevolle parels in het rivierengebied van Midden-Nederland, in 2003 gelanceerd door de Stichting Landschapsbeheer Gelderland. Gewerkt wordt aan het versterken van de leesbaarheid en beleefbaarheid van een historisch landschap, door onder meer de ontwikkeling van een toeristische infrastructuur via welke de wielenpracht² zou kunnen worden beleefd, compleet met struinpaden, pleisterplaatsjes, informatieborden en routegidsen. De rivierdijk werd gezien als een keten die de verbinding vormt tussen verschillende

² *Wielen zijn plassen, ontstaan door dijkdoorbraken.*

gebieden, elk met hun eigen cultuur-historie en recreatieve voorzieningen. De investeringen in landschapsschoon en recreatie zouden een belangrijke economische spin-off kunnen bewerkstelligen in een gebied met een eeuwenoude waterstaatkundige samenhang, zich uitstrekkend van de Gelderse Poort tot de Randstad. Daardoor komt er een koppeling tot stand tussen twee machtige cultuur-historische structuren. Van oost naar west de horizontale structuur van rivieren en dijken, van de Rijnstrangen in Oost-Nederland tot aan Kinderdijk in de Alblasserwaard. Deze zou de verticale structuur kunnen kruisen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, van het IJsselmeer tot het Land van Altena. Een geheel van blauwe structuren in Midden-Nederland waarin het water een inspirerende rode draad vormt bij initiatieven op landschappelijk, ecologisch, recreatief en ruimtelijk vlak. Drie jaar later zijn de eerste resultaten zichtbaar. Een mooi voorbeeld van een duurzaam initiatief is te vinden in Zevenaar, bij de Gelderse Poort, in Recreatieoord De Panoven, dat probeert de continuïteit van het bedrijf te garanderen door gebruik te maken van en te investeren in de kwaliteiten van het omringende cultuurlandschap. Een modern en veelzijdig bedrijf, met voorzieningen voor recreatie, educatie en cultuur, in een landschappelijk aantrekkelijke en ecologisch en cultuur-historisch waardevolle omgeving – dat is een gedeeld privaat en publiek belang.

Het bedrijf van een andere ondertekenaar vormt de spil in het Zeeuwse project 'Waterdunen'. Het is een uitstekend voorbeeld om te laten zien dat private initiatieven heel goed kunnen bijdragen aan het versterken van collectieve waarden; hoe het nuttige met het aangename kan worden gecombineerd. Waterdunen is een project dat zo goed mogelijk gebruikmaakt van de bijzondere kwaliteiten van de westkust van Zeeuws-Vlaanderen. Ook hier is er een combinatie van een betere bescherming tegen het water met het bevorderen van toerisme en recreatie en het versterken van natuur en landschap. Op initiatief van Molecaten en Het Zeeuws Landschap wordt een gebied van ongeveer 300 hectaren opnieuw ingericht. Op de plaats waar nu camping Napoleon Hoeve en een groot akkerbouwgebied liggen, wordt een nieuw toeristisch/recreatief complex ontwikkeld. Er komen een duincamping, een hotel en zo'n 400 recreatieverblijven. Dat wordt gecombineerd met 250 ha openbaar toegankelijke natuur in een gebied met gecontroleerd getij. Het project is aangewezen als een voorbeeld van ontwikkelingsplanologie. De totale investering bedraagt ongeveer 200 miljoen en wordt gedekt door private en publieke financiering.

Ook het Noord-Limburgse bedrijf Breebronne laat zien dat natuur en recreatie met elkaar zijn te combineren. Sinds 1996 profileert Breebronne zich als een recreatiebedrijf dat natuur en milieu een warm hart toedraagt. In het nieuwe logo en de nieuwe naam werd dit ook prominent tot uitdrukking gebracht en vervolgens is gezocht naar wegen om het handen en voeten te geven. Ingestoken werd op het aanbrengen van een natuurlijke inheemse beplanting – overigens als vervolg op een reeds sluimerende natuurbetrokkenheid. Uitgangspunt was het ontwikkelen van een bedrijf als natuurpark en als *stepping stone* voor flora en fauna tussen het Molenbeekdal en de Crayelheide, onderdelen van de Ecologische Hoofdstructuur, die zich op 300 meter afstand van het bedrijf bevindt.

4. Een groot economisch belang

De economische betekenis van recreatie en toerisme voor regionale en nationale ontwikkeling wordt door de verschillende overheden stelselmatig onderschat. In totaal zijn er in vrije tijd en toerisme in Nederland 53.600, meestal kleine, organisaties en bedrijven actief, waarvan 46.000 in recreatie, toerisme en horeca en 7.600 in cultuur en amusement. De sector toerisme en recreatie is goed voor 3,1% van het bruto binnenlands product. Hiermee is het belang van toerisme voor de Nederlandse economie groter dan dat van de primaire landbouw (2,3%). De sector is met ruim 350.000 banen goed voor 5% van onze werkgelegenheid. Ook dat is meer dan de primaire landbouw, zonder de verwerkende industrie. Vergeleken met de landbouw is de sector recreatie en toerisme zeer arbeidsintensief. In vergelijking tot andere midden- en kleinbedrijven genereren toerisme en recreatie veel directe en indirecte werkgelegenheid, vooral aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Sommige gebieden – bijvoorbeeld Zeeland, Drenthe, Friesland, de Waddeneilanden, de Veluwe en Zuid-Limburg – zijn sterk afhankelijk van toerisme en recreatie. De ontwikkeling van de verblijfsrecreatie in Nederland laat in de afgelopen dertig jaar een geleidelijke groei zien, zowel in het aantal bedrijven als in het aantal slaappleaatsen.

Ontwikkeling verblijfsrecreatie

	Aantal bedrijven		Aantal slaappleaatsen (x 1000)	
		Totaal	Kampeesterreinen	Huisjesterreinen
1977	2809	677	437	178
1998	3502	956	719	179
2005	4025	998	728	212

Volgens een recente sectoranalyse door ING bedroeg het aantal bedrijven in de verblijfsrecreatie in 2006 4055 (2462 campings, 806 bungalowparken en 787 groepsaccommodaties). Tussen 1993 en 2005 nam het aantal campings (21% groei) sneller toe dan het aantal bungalowparken (14%). Dit is het gevolg van het grote aantal starters in het laagdrempelige segment van de minicampings. Ongeveer de helft van de Nederlandse campings heeft meer dan 40 standplaatsen. De andere helft, de kleine campings, vertegenwoordigt slechts 7% van het totaal aantal standplaatsen. Net als in de landbouw gaat het ook in de recreatie overwegend om gezinsbedrijven: driekwart van de Nederlandse vakantieparken bestaat uit familiebedrijven. Veel bedrijven hebben net als hun agrarische burens te kampen met het problemen van continuïteit: het ontbreken van bedrijfsopvolgers en 'verkeerde' ligging. Uit een inventarisatie van de Stichting Recreatie uit 2002 blijkt dat 20% van de kampeer- en bungalowterreinen zich bevindt binnen de EHS en 45% op minder dan 500 meter afstand daarvan. Volgens het ING-rapport werkt ook de nieuwe Europese richtlijn Natura 2000 belemmerend voor activiteiten van recreatiebedrijven vlakbij natuurgebieden.

Agrarische en recreatieve bedrijven vertonen op nog meer punten gelijkenis. Beide bedrijfstakken hebben te maken met een sterke weersafhankelijkheid en kampen met een neerwaartse margedruk. In de recreatie wordt die veroorzaakt door groeiende buitenlandse concurrentie, een forse investeringsdwang door hogere kwaliteitseisen van de consument, veel verouderde bedrijven, beperkte externe financieringsmogelijkheden en een verzadigde markt. Het is voor een recreatieondernemer moeilijk om vooruit te komen als hij voortdurend moet watertrappelen.

Het versterken van de mogelijkheden om als bedrijf voldoende winst te kunnen maken en daarmee ook van binnenuit innovatie te kunnen financieren, is essentieel. Een van de ondertekenaars van het Manifest van Hattem schetste mij de urgentie van dit punt:

Een recreatiebedrijf is plaatsgebonden en kan niet als een productiebedrijf verhuizen naar een lagelonenland. Die beperking is de laatste decennia door de lokale, provinciale maar ook landelijke overheid op beschamende wijze misbruikt. Kostprijsberekeningen van het product in 1968 ten opzichte van 2006 laten al snel een opzienbarend beeld zien van ongekende toename van belastingen en fiscale beperkingen, zulks in tegenstelling tot de landbouwsector. Mijn vader had nog de mogelijkheid nieuwe snuffjes te bedenken en facilitaire productcomponenten te ontwikkelen. Ik moet voor elke investering van enige omvang wéér naar de bank. Kon Piet Derksen nog zijn eerste huisjes en parken zelf ontwikkelen, zijn opvolgers en trendvolgers moesten hun klanten gebruiken als bank.

Van veel meer klanten moet de sector het niet hebben. Gemiddeld groeide het aantal overnachtingen door Nederlanders tussen 1998 en 2005 enigszins, maar het aantal overnachtingen door buitenlanders lijkt zich te stabiliseren. Regionaal zijn er grote verschillen. In de oude toeristengebieden Veluwe en Zuid-Limburg daalt het aantal overnachtingen. Groei was er slechts in het Deltagebied, de Utrechtse

Heuvelrug en 't Gooi en in Twente en Salland. In de overige Nederlandse toeristengebieden is er de afgelopen jaren geen sprake van grote veranderingen. De stagnatie in de groei zou op zichzelf al een aanleiding tot herbezinning moeten zijn. Het ING-rapport karakteriseert de sector verblijfsrecreatie echter als een traditionele, niet voldoende geprofessionaliseerde branche, met net als in de landbouw het bezit van grond als de belangrijkste *asset*. Vooral om die reden zijn er zelden of nooit faillissementen.

Doordat grond het voornaamste wapen is in de strijd om te overleven, kiezen veel recreatiebedrijven voor de vlucht naar voren: uitbreiding, een groter oppervlak, meer grond. Het totale ruimtebeslag voor recreatieve doeleinden bedroeg in 2000 in ons land bijna 90.000 hectare, waarvan 20.000 hectare in beslag werd genomen door de verblijfsrecreatie. In de Nota Ruimte werd geraamd dat tot het jaar 2030 voor de verblijfsrecreatie nog 15.000 hectare extra nodig zou zijn – bijna een verdubbeling. Omdat de markt voor de verblijfsrecreatie eerder een verzadigde markt dan een groeimarkt is, komt ING tot de conclusie dat een toename met 33% voldoende is: 4.500 hectare voor kampeerterreinen en 2.250 hectare voor bungalowparken. Het belangrijkste argument hiervoor is de toegenomen ruimtevrage per gast.. Misschien moet met behulp van duurzame oplossingen juist gestreefd worden naar een intensivering van het huidige ruimtegebruik. En kan met de sanering van bedrijven die geen toekomst meer hebben, ruimte voor andere ondernemers gewonnen worden. Kapitaalsintensivering zoals we die zien binnen de dagrecreatie, is een manier om bedrijven minder grondgebonden te maken, mits dit niet gepaard gaat met verhoging van het energiegebruik. De bijdrage aan duurzame ontwikkeling zou dan ook kunnen worden versterkt, door van recreatieondernemingen te vragen om met behulp van wind- en zonne-energie te voorzien in de eigen behoefte en te besparen op zowel het gebruik van energie als van water. Opnieuw dringt de vergelijking met de land- en tuinbouw zich op.

5. Structurele belemmeringen voor innovaties

Behalve een ander ruimtelijk beleid zijn een vernieuwd economisch, financieel en kennisbeleid noodzakelijk. Om succesvol te kunnen innoveren, dient binnen de sector vrije tijd, recreatie en toerisme een aantal structurele knelpunten te worden weggenomen:

1. Het ondernemerschap in de recreatie kenmerkt zich door onzekerheid en de noodzaak tot grote flexibiliteit. Het bedrijfsproces in deze sector is tijdruimtelijk ongelijkmatig verdeeld. Klanten en gasten moeten zich, soms over grote afstanden, in de ruimte verplaatsen. De beleving, de kern van de recreatieve activiteit, is niet uit voorraad leverbaar, maar komt meestal ter plaatse tot stand in een directe interactie tussen aanbieders en gebruikers. Bovendien is dat gebruik in de tijd geconcentreerd, beperkt tot avonden, weekends of vakanties, al wordt het seizoenskarakter steeds minder belangrijk. Dat heeft gevolgen voor het interne innovatiepotentieel binnen de bedrijven.
2. Volgens de Commissie Stevens is elke onderneming arbeidstechnisch een harmonica: het is een permanent komen en gaan van tijdelijk personeel en seizoenskrachten; op piektijden werkt men voor een overvolle bezetting, terwijl er grote delen van het jaar relatief weinig gasten zijn of weinig publiek. In de verblijfsrecreatie zijn 16.000 werknemers actief, van wie slechts 30% voltijds werkt. Van alle werknemers is 60% vrouw (tegenover 42% van de totale beroepsbevolking). Het aantal werkzame jongeren ligt in de verblijfsrecreatie gemiddeld 5% hoger dan in de totale beroepsbevolking. 80% van de bedrijven heeft niet meer dan vijf fulltimewerknemers in dienst en werkt vooral met uitzend- en oproepkrachten; veelal scholieren. Dat betekent dat een kleine harde kern binnen het bedrijf belast is met steeds meer taken en

verplichtingen. Ook in dat opzicht lijken veel recreatiebedrijven op agrarische gezinsbedrijven.

3. Meer dan de helft van de recreatieondernemers ervaart problemen met de financiering van nieuwe investeringen. Bancaire leningen dienen relatief vaak als financieringsbron, gekoppeld aan onroerend goed. Dat verklaart wellicht de trend van 'uitponding' van kampeerbedrijven in de afgelopen jaren, waarbij de grond van kampeerterrainen door particulieren wordt opgekocht om er een recreatieverblijf voor eigen gebruik op te kunnen vestigen. Misschien verklaart het ook de groeiende belangstelling van projectontwikkelaars voor de recreatie(grond). Banken zijn uiterst terughoudend bij het verstrekken van kredieten, hebben weinig vertrouwen in de sector en beschikken vaak niet over specifieke kennis. Er zijn geen substantiële Europese, nationale en provinciale publieke bronnen waaruit de sector recreatie en toerisme kan putten.
4. Het kennissysteem binnen het domein van vrije tijd, recreatie en toerisme vertoont ernstige gebreken, zowel op het terrein van kennisontwikkeling, doorstroming van kennis en het opzetten van leerprocessen. Het opleidingsniveau van werkenden in de recreatiesector is veelal (te) laag. De input van kennis bij de bedrijfsvoering is zeer beperkt. In vergelijking met andere economische sectoren laat de kennisinfrastructuur veel te wensen over. Anders dan de agrarische sector, beschikt de sector niet over een eigen, hoogwaardig systeem van fundamenteel en toegepast onderzoek, beroeps- en bedrijfsopleidingen, voorlichtings- en trainingstrajecten, dat voldoende is afgestemd op de kennisbehoeften, voldoende is geïntegreerd en voldoende wordt benut. Het is relatief eenvoudig om de toeristisch-recreatieve arbeidsmarkt te betreden; er zijn immers geen hoge eisen van kennis en vakmanschap. Het goede nieuws is dat steeds meer jonge ondernemers wel meer gespecialiseerd en hoger zijn opgeleid en dat de invloed van middelbare en hogere beroepsopleidingen op het terrein van vrijetijdskunde en toerisme steeds zichtbaarder wordt. Op het terrein van fundamenteel onderzoek, het aanbod van trainingen en de ontwikkeling van leerprocessen loopt de sector echter nog ver achter.

6.

De burger/ consument als begin van de keten

De markt kent snelle smaakwisselingen, modes en hypes. De Commissie Stevens meent, net als WRR en VROM-raad, dat de moderne recreant kritisch en wispelturig is, dat er minder vaste gasten en meer gelegenheidsbezoekers zijn. Dat zou de markt hoogst veranderlijk en dus onvoorspelbaar maken. Dat is lastig in een sector die toe is aan fundamentele ketenomkering, wat inhoudt dat de burger/consument niet alleen figuurlijk, maar ook daadwerkelijk als startpunt van het proces van productie en dienstverlening fungeert. Werkelijke vraagsturing betekent dat de burger/consument serieus wordt genomen als actieve partij, als subject, en niet alleen als object van marketing en reclame. Het betekent ook dat veel preciezer wordt gekeken naar de grote differentiatie in recreatieve voorkeuren, waarden en leefstijlen. Daarin schieten de meeste analyses en adviezen tekort. Niet alle recreanten zijn *flaneurs* of *shoppers*, niet iedereen verlangt naar luxe, korte en hevige sensaties. De verdeling van tijd, geld en competenties is nog steeds ongelijk en ook de culturele voorkeuren zijn zeer pluriform. De markt heeft de neiging om vrijetijdsconsumptie te stereotyperen en te standaardiseren, zich vooral te concentreren op de koopkrachtige vraag en om de wispelturigheid en onvoorspelbaarheid van de consument te overdrijven. Veel recreatiegedrag is herhaaldgedrag, is routinematig, al was het maar door het bezit van eigen recreatiegoederen: skiuitrusting, wandelstokken, boten, caravans, tweede woningen, fietsen.

De werkelijkheid van het recreatieve gedrag toont een mix van door kernwaarden gemotiveerde keuzen. Een interessant voorbeeld van een typologie van waarden vond ik in de studie die de basis vormt van een nieuw ruimtelijk ontwerp voor de Boswachterij Dorst:

Belevingspectra

Luxe	versus	Back to basic
Avontuur		Veiligheid
Historie		Modern
Illusie		Authenticiteit
Zingeving		Vermaak
Vertragen		Versnellen

In een unieke mix vertalen burgers/consumenten hun drijfveren in concreet gedrag, dat in werkelijkheid veel minder wispelturig en wisselend is dan vaak wordt verondersteld. Aandacht voor differentiatie in waarden kan leiden tot het aanboren van nieuwe markten en verschillende accenten in de ontwikkeling van landschappen en ruimtelijke kwaliteit, zoals het voorbeeld van Heuvelland Zuid-Limburg laat zien. Het ING-rapport noemt drie in potentie interessante doelgroepen: ouderen, nieuwe Nederlanders en alleenstaanden. Te weinig aandacht is er voor het belang van recreatieve voorzieningen en diensten voor de mensen uit de eigen streek en voor buitenlandse toeristen. Ten onrechte wordt recreatie vereenzelvigd met 'vreemdelingenverkeer' en worden recreanten gezien als buitenstaanders. En het echte vreemdelingenverkeer, het belang van recreatieve ontwikkeling voor buitenlandse toeristen, wordt eveneens verwaarloosd.

Recreatie en toerisme zijn voor individu en samenleving van groot belang. Voor ontwikkeling, ontplooiing en ontspanning in een hyperactieve samenleving, voor het bevorderen van gezondheid, sociale integratie, zekerheid en geborgenheid, maar ook voor avontuur en het verleggen van mentale en fysieke grenzen.

Institutioneel tekort I: de afwezige overheid

Vanzelfsprekend ging de overheid zich na de Tweede Wereldoorlog actief bemoeien met de landbouw. 'Nooit meer honger' was de leidende gedachte. Even actief investeerde de overheid sinds de jaren zestig in recreatie. Recreatie werd beschouwd als een democratisch recht. In 1983 is dit recht verankerd in artikel 23 van de Grondwet: de overheid scheidt voorwaarden voor maatschappelijke en culturele ontplooiing en voor vrijetijdsbesteding. Anno 2007 verdient dit recht beslist een herwaardering. Recreatie maakt deel uit van de publieke opdracht van de overheid voor het behoud en de versterking van collectieve waarden, net zoals de zorg voor natuur, landschap en erfgoed.

De aandacht van bestuurders en politici voor de sector en de daarmee verbonden economische maatschappelijke belangen is uiterst zwak en gefragmenteerd. Veel organisaties en bedrijven in de sector zijn gewend geraakt aan de bestuurlijke, organisatorische en ruimtelijke kaders waarbinnen men lange tijd heeft geopereerd. Zij vinden het lastig om uit hun 'institutionele schulp' te kruipen en te zoeken naar nieuwe investeringskansen. De sector is sterk intern gericht en stelt zich vaak defensief en reactief op, in plaats van offensief en pro-actief. Een samenhangende 'productontwikkeling' op regionale schaal ontbreekt meestal. Bovendien is in overlegsituaties over plattelandsontwikkeling en ruimtelijke ordening zelden sprake van gelijkwaardigheid en kan de ene organisatie haar belangen veel krachtiger behartigen dan de andere. Zo heeft een non-gouvernementele orga-

nisatie met grondposities en/of een sterke lobby meer invloed dan een individuele ondernemer in het recreatieve midden- en kleinbedrijf. De ondernemers in de bredere sfeer van recreatie en toerisme kennen geen hecht georganiseerde bedrijfskolom zoals in de landbouw, die beschikt over een eigen universiteit, een eigen ministerie en eigen kapitaalkrachtige, ook regionaal georganiseerde, belangenorganisaties. Een van mijn gesprekspartners maakte de vergelijking met de institutionele positie van de Nederlandse visserij: die beschikt over een goed georganiseerde lobby, is veel beter vertegenwoordigd in de ambtelijke organisatie in Den Haag en Brussel, en beschikt over een minister die namens de sector kan optreden in geval van nood en een goed geoutilleerd kennisapparaat. Terwijl de economische betekenis van landbouw en visserij niet groter is dan die van recreatie en toerisme. Agrarische ondernemers kunnen zich rechtstreeks richten tot 'hun' directie Landbouw, recreatieondernemers hebben bij LNV geen loket, en treffen daar nauwelijks gesprekspartners en weinig deskundigheid. Tegenover de honderden ambtenaren die binnen en buiten Den Haag boeren met raad en daad ter zijde staan, kunnen recreatieondernemers rekenen op een enkele beleidsmedewerker bij LNV en EZ. Bij VROM of Verkeer en Waterstaat zoekt men tevergeefs naar ambtelijke steun. Het agrarisch onderwijs en onderzoek kunnen nog steeds profiteren van een hechte en onverwoestbare institutionele zuil, die is opgericht tijdens de naoorlogse modernisering en rationalisering van de landbouw. Tegenover Wageningen Universiteit en DLO staat een bescheiden KIC Recreatie. In de programma's van Transforum ontbreken innovatieve projecten in de toeristisch-recreatieve sfeer. Ook binnen het beleids- en onderzoeksterrein regionale ontwikkeling en duurzame ontwikkeling krijgen vrije tijd, recreatie en toerisme nog veel te weinig aandacht. Het institutionele gat bevindt zich niet alleen bij de rijksoverheid, maar is ook terug te vinden op provinciaal en gemeentelijk niveau.

Terecht beklagt de sector zich dus over gebrek aan bestuurlijke en politieke aandacht op nationaal, provinciaal en lokaal niveau. In het Europese, nationale en provinciale plattelandsbeleid staat landbouw op de eerste plaats en natuur en landschap op de tweede – zie het Tweede Plattelandsontwikkelingsprogramma (POP2) en de Agenda Vitaal Platteland. Aan het belang van recreatie en toerisme worden vriendelijke woorden gewijd, die niet in daden worden vertaald. Het verleden ijlt na in het denken en handelen van overheden. De stille revolutie die heeft plaatsgevonden op het Nederlandse platteland, de afnemende betekenis van de landbouw als gebruiker en vormgever van de ruimte, is nog niet voldoende doorgedrongen tot de beleidspraktijk. Toch is deze stille revolutie op lange termijn van beslissende betekenis voor de kwaliteit van ons plattelandschap. De agrarische bias in het plattelandsbeleid blijkt uit de maatregelen in het kader van de Reconstructiewet, nationale landschappen en de uitwerking van de Wet Inrichting Landelijk Gebied. In al die processen zijn recreatieondernemers vertegenwoordigd, maar invloed hebben ze nauwelijks. Hun rol is marginaal. De agenda wordt veelal bepaald door de georganiseerde landbouw, de natuur- en milieubeweging en de waterschappen. Financiële steun aan recreatieondernemers valt buiten de termen van het Europese beleid en van de beleidsfilosofie 'Van zorgen voor naar zorgen dat'. Steun is er wel voor boeren die hun bedrijvigheid willen verbreden met recreatieve diensten. Recreatieondernemers die verge-

lijkbare diensten aanbieden, moeten die veelal op eigen kracht ontwikkelen. Particuliere grondeigenaren ontvangen een beloning voor hun bijdragen aan het beheer van natuur, water, bos en landschap. Recreatieondernemers worden financieel niet in staat gesteld om te investeren in de aankoop en het beheer van het omringende landschap. In zijn advies 'Van zorgen naar borgen' steunt de Raad voor het Landelijk Gebied de opvatting dat de rijksoverheid de verantwoordelijkheid voor het beleidsterrein recreatie kan overlaten aan private partijen. Wel behoudt de overheid volgens de raad een systeemverantwoordelijkheid, zoals de financiering van kennis. Ook zouden succesvolle innovatieve projecten beter uitgedragen moeten worden, om zo initiatiefnemers te stimuleren. Goed voorbeeld doet immers volgen. Zoals in het geval van het geslaagde project 'Van Partijen naar Partners' opgezet door het Gelders Overijsselse Bureau voor Toerisme, dat zich richt op het bevorderen van samenwerking tussen agrarische en recreatieve ondernemers. Een niet onbelangrijke complicatie is de versnippering van de aandacht voor recreatie en toerisme op nationaal niveau. Zowel de Raad voor het Landelijk Gebied als de VROM-raad pleit voor een sterker bestuurlijk leiderschap en een betere coördinatie door de rijksoverheid. Pas dan zouden ook provincies en gemeenten tot actie overgaan. Voor de RLG zou het ministerie van LNV hierin de leiding moeten nemen. De VROM-raad pleit voor een interdepartementaal programmaoverleg onder de verantwoordelijkheid van de minister van VROM. Maar zelfs waar zo weinig te overleggen en te coördineren valt, zorgt rivaliteit tussen ministeries ervoor dat de nuttige aanbevelingen van de VROM-raad waarschijnlijk geen vervolg krijgen, zoals al eerder gebeurd is met de aanbevelingen uit het advies van de Raad voor het Landelijk Gebied over recreatie en het RMNO-advies over een kennisagenda duurzaam toerisme.

Institutioneel tekort 2: het eigen onvermogen

Hoe terecht de klachten ook mogen zijn vanuit de sector recreatie en toerisme, over gebrek aan liefde en aandacht van de zijde van de (rijks)overheid, over miskenning, te weinig ruimte, te veel regels: ze mogen niet het eigen onvermogen verhullen om successen af te dwingen met strategische visies, aansprekende initiatieven, bundeling van krachten en samenwerking met partijen buiten de sector. Hier werkt de wet van de remmende voorsprong. Veertig jaar geleden, toen de 'R' nog in de naam zat van het ministerie dat over recreatie ging, was alles anders. Alleen in de periode 1965-1985 werden recreatie en toerisme voldoende serieus genomen als objecten van beleid en onderzoek.

Tijdens de ontwikkeling van de naoorlogse welvaart – met meer vrije tijd, meer koopkracht, meer fysieke, sociale en culturele mobiliteit – stonden recreatie en toerisme in hoog aanzien in de politiek en samenleving. Na de economische crisis van de jaren dertig, de ellende van de Tweede Wereldoorlog en de uitgestelde behoeftebevrediging tijdens de wederopbouw, ontwikkelde de massaconsumptie zich voorspoedig in de optimistische verwachting van de komst van een vrijetijdsmaatschappij, met speelruimte voor de *homo ludens*. Recreatie zat in het begin van de beleidslevenscyclus. De verzorgingsstaat ontfermde zich over het domein van de openluchtrecreatie, dat tijdens het interbellum door het particuliere initiatief tot ontwikkeling was gebracht. Rijks-

diensten en recreatieschappen namen de taken over van de jeugdbeweging, de volksontwikkeling, de kerken, het bedrijfsleven. In de ruimtelijke ontwikkeling van ons land kreeg recreatie **ten algemene nutte** een prominente plaats. Voor het eerst kon 'de massa' de elite en de burgerij volgen in hun romantische waardering van het buiten zijn. De **elementen van formaat** gingen fungeren als groene buffers in de Randstad. Recreatie en toerisme liften slim mee met de hoge ruimtelijke dynamiek in moderniserend Nederland, met de aanleg van wegen, uitbreiding van steden, ruiverkavelingen, Deltawerken en IJsselmeerpolders. Een nieuwe generatie ondernemers in de verblijfsrecreatie en waterrecreatie zorgde voor duurzame ontwikkeling: economische groei, ruimtelijke kwaliteit, ontspanning voor burgers en buitenlui. Branchevreemde bedrijven betraden de recreatiemarkt, boeren op de zandgronden schakelden over naar recreatie. Kipcaravans vervingen kippenhokken. In een expansieve consumentenmarkt verschaften startende ondernemers zich met relatief weinig middelen (kapitaal, kennis, ondernemerschap) eenvoudig toegang tot de pleziermarkt.

Die tijd is definitief voorbij. Aan kapitaal, kennis en ondernemerschap worden nu veel hogere eisen gesteld. Veel ondernemers moeten proberen te overleven te midden van hevige concurrentie binnen de vrijetijdssector, waar het aanbod sneller is gegroeid dan de vraag en waar de aard van de vraag ingrijpend is veranderd. Bedrijfseconomisch zijn de marges klein, terwijl er steeds meer van ondernemers en hun bedrijven wordt verwacht. De lage rentabiliteit is ongunstig om de noodzakelijke vernieuwingen en investeringen mogelijk te maken. Dat betekent dat verdere professionalisering en kennisontwikkeling het kind van de rekening dreigen te worden. De situatie is te vergelijken met die in delen van de agrarische sector. Ook de recreatiesector zal niet ontkomen aan sanering van een aantal bedrijven die geen perspectief meer hebben door het ontbreken van opvolgers, door geringe winstgevendheid, de verkeerde locatie of fysieke veroudering. De recreatiesector heeft onvoldoende greep gekregen op de gewijzigde opvattingen over de rol van de overheid, de decentralisatie van het beleid naar het provinciale niveau, de ontwikkeling van gebiedsgericht beleid, de noodzaak om strategische allianties te vormen. De wet van de remmende voorsprong heeft geleid tot een te sterk interne oriëntatie van de sector, het ontbreken van een gezamenlijk langetermijnperspectief, het onvoldoende inspelen op nieuwe kansen, te weinig innovaties en investeringen, te weinig aandacht voor kennisontwikkeling en leerprocessen.

7.

Naar een duurzame innovatiestrategie

Recreatie en toerisme in het algemeen, en de verblijfsrecreatie in het bijzonder, zijn toe aan een duurzame innovatiestrategie. Het Manifest van Hattem pleit dan ook terecht voor het ontwerpen, oprichten en inrichten van een InnovatieFaciliteit Recreatie. Dit pleidooi past binnen de aanbeveling van de VROM-raad aan de overheid: stimuleer het innoverend vermogen van het cluster vrije tijd en toerisme, ontwikkel een samenhangende innovatieagenda en creëer een effectief regionaal ontwikkelingsinstrument.

Wat betekent dit in het geval van de verblijfsrecreatie voor de vier P's van duurzame ontwikkeling?

1. Allereerst de P van *profit*, het versterken van de economische betekenis van de sector voor nationale en regionale ontwikkeling en het bevorderen van de continuïteit van de bedrijven. Volgens ING zullen de innovaties in de verblijfsrecreatie vooral liggen op het vlak van nieuwe concepten, serviceniveau, toepassing van technologie, locatie, veranderingen in bedrijfsprocessen en organisatorische vernieuwingen. Dat betekent in een versnipperde en verzadigde markt een combinatie van saneren, investeren, schaalvergroting en samenwerking binnen de keten en buiten de sector, als onderdeel van integraal, gebiedsgericht beleid. Dit vraagt om ambitie en creativiteit, zoals die in de agrarische of culturele sector wordt gedemonstreerd. Combineer het nuttige met het aangename: gebruik recreatieve ontwikkeling om de wateropgave, het beheer van landschap en het behoud van erfgoed, mogelijk te maken. Of: combineer toerisme met zorg. Of: benut de recreatieve infrastructuur voor energieopwekking. Waar komt de eerste zonneterp voor recreatie? Hier ligt een taak voor InnovatieNetwerk. Laat aan de hand van een ambitieus ontwerp zien hoe *leisure* en toerisme als maatschappe-

lijke en economische dragers kunnen zorgen voor duurzame ruimtelijke kwaliteit en voor de ontwikkeling van cultuurlandschap. Mogelijke proefgebieden: Twente en Midden-Limburg. De pioniers verdienen steun: experimentele ruimte, financiële beloning, kennis en training.

2. De P van *planet*. Van recreatie en toerisme kan een serieuze bijdrage worden verlangd aan het voorkomen en oplossen van aantasting van biodiversiteit en klimaatverandering, en aan het investeren in landschap en ruimtelijke kwaliteit. Dat recreatie en natuur bondgenoten kunnen zijn, is met voorbeelden duidelijk geworden. In de Franse Alpen geven enkele ondernemers samen een pas uit waarmee toeristen goedkoper diensten en producten kunnen kopen. Een deel van de opbrengst van de verkoop van de pas wordt gestort in een fonds waaruit de kosten voor beheer en onderhoud van natuur en landschap worden betaald. Waarom reserveren Nederlandse gemeenten niet een groot deel van de toeristenbelasting voor hetzelfde doel? Ook de ondernemer zelf moet tot investeren bereid zijn. Daar moet dan wel iets tegenover staan van de zijde van de overheid. Beschouw recreatieondernemers niet als 'profiteurs', zoals in het geval van het Friese streekplan, maar als partners, zoals in de Gelderse Poort of aan de Zeeuws-Vlaamse kust. Waarom gelden rood-voor-groenconstructies wel voor agrarische ondernemers en niet voor die uit de recreatie? Hebben die geen ontwikkelingsrechten? En zou de ruimte-voor-ruimte-regeling niet moeten worden aangepast aan de sanerings- en vernieuwingsopgaven in de recreatie? Bijvoorbeeld in de vorm van het verlenen van concessies binnen een gebiedsgerichte aanpak. Het zou ook helpen wanneer recreatieondernemers worden beloond voor hun bijdragen aan natuurontwikkeling en natuurbeheer. Zolang dit recreatieve natuurbeheer niet mogelijk is binnen de regels van het huidige Europese plattelandsbeleid, zouden de provincies samen met banken hiervoor (groen)fondsen moeten openstellen.
3. De P van *people*: de gasten, bezoekers, gebruikers. Recreatie in het buitengebied is een van de mogelijkheden om maatschappelijke allianties tussen stad en land te smeden. Neem de burgers/consumenten serieus en betrek hen bij de ontwikkeling van bedrijven. Gebruik het sociaal en cultureel kapitaal van de vele formele en informele 'smaakgroepen' in de vrije tijd (wandelaars, fietsers, ruiters, vogelaars, sporters, vissers, etc.).
4. De P van *pneuma*, passie. Hier is allereerst de overheid aan zet. Er is dringend behoefte aan een terugkerende overheid die verantwoordelijkheid neemt en leiderschap toont, vanwege haar systeemverantwoordelijkheid en het grote economische en maatschappelijk belang van de sector. Recreatie verdient net zoveel aandacht als landbouw en heeft nu zelfs recht op extra aandacht vanwege het hiervoor gesignaleerde institutioneel tekort. De rijksoverheid, te weten het ministerie van LNV, moet het goede voorbeeld geven door recreatie krachtig te ondersteunen bij duurzame innovaties en de daaraan gekoppelde kennisinfrastructuur. Voor dat doel dient een substantieel bedrag op de begroting te worden vrijgemaakt. Een onafhankelijke commissie moet de opdracht krijgen om op korte termijn een advies uit te brengen over de ontwikkeling van een hoogwaardige kennisinfrastructuur. Goed voorbeeld doet immers volgen. De provinciale besturen dienen te worden gestimuleerd om in de

periode 2007-2010 hun eigen institutioneel tekort op te heffen. Gepassioneerde ondernemers zoals die van het Manifest van Hatten verdienen steun van zowel de overheid als de sector, die een project 'Maatschappelijk verantwoord ondernemen in de verblijfsrecreatie' op de strategische agenda zou moeten zetten. Op verschillende plaatsen in het land moeten *communities* van sterke recreatieondernemers ontstaan, die gesteund worden om binnen hun eigen regionale context de ruimte te krijgen en te nemen om ideeën te genereren, ambities te formuleren, kennis op te doen en te verspreiden, samenwerking aan te gaan en nieuwe producten, diensten en instrumenten te ontwikkelen. Met dit project kan de sector tonen dat de verblijfsrecreatie een vernieuwende bijdrage wil leveren als sociale, culturele en economische ontwikkelaar van de ruimtelijke en ecologische kwaliteiten van het Nederlandse landschap. Daarbij is het van groot belang dat de interne samenhang en samenwerking binnen regio's op het gebied van vrije tijd, sport, cultuur, recreatie en toerisme worden versterkt. Draag bij aan de oprichting van een omgevingschap. Sluit zelfbewust extern coalities met andere grote partijen in het landelijk gebied: Staatsbosbeheer, DLG, Natuurmonumenten, provinciale landschappen, particuliere grondbezitters, boeren. De overheid zou dit initiatief moeten omarmen, alleen al omdat het project ander beleid op het terrein van innovatie, ruimtelijke ontwikkeling, klimaat, water, ecologie, vitaal platteland en 'pieken in de delta' versterkt.

Over vijftientig jaar: een duurzaam Nederland. Een klein land met een grote verscheidenheid aan postagrarische landschappen. Een multicultureel land dat internationaal is georiënteerd en tegelijk zijn kracht vindt in sterke regionale identiteiten. Vreemdelingen die hier komen voor werk en vakantie voelen zich er thuis. Ook de binnelanders waarderen de plattelandschappen zeer, omdat ze dankzij de ontwikkeling van vrije tijd, recreatie en toerisme aan kwaliteit en karakter hebben gewonnen. De overheid heeft bestuurlijk leiderschap getoond en nam haar systeemverantwoordelijkheid weer serieus. Ze realiseerde zich het belang dat de samenleving hecht aan de waarden van recreatie en heeft er samen met het bedrijfsleven, de burgers en maatschappelijke organisaties voor gezorgd dat artikel 23 van de Grondwet geen dode letter meer is. Feit of fictie?

8.

Geraadpleegde literatuur

- Beckers, Theo, *De hyperactieve samenleving: op zoek naar de verloren tijd*, Tilburg, 2004
- Bestuurlijke commissie, *Gebiedsgerichte aanpak West-Zeeuwsch-Vlaanderen*, Nieuwsbrief nummer 18, januari 2007, Middelburg.
- Brink, H. van den, *Sectorstudie Verblijfsrecreatie*, ING Economisch Bureau, 2007
- De Panoven, *De Panoven: Ruimte voor Recreatie Ondernemen*, presentatie Erna Kruitwagen, 23 januari 2007, Den Haag.
- Horlings, Ina, *Een duurzaam en vitaal Brabants platteland! Handreikingen*, Telos, Tilburg, 2006.
- IVN Zuid-Nederland, *De kracht van het landschap. Natuur- en milieu-educatie voor een duurzame samenleving*, Boxtel, 2006.
- InnovatieNetwerk, *Recreatie Manifest van Hattem*, Hattem, Utrecht, 2007.
- Ministerie van LNV, *Nederlandse Plattelandsstrategie 2007-2013*, Den Haag, 2006.
- Ministerie van LNV, *Tour de la Campagne 2006. Agenda Vitaal Platteland*, Den Haag 2006.
- Mommaas, H., *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen*, WRR, Den Haag, 2000.
- Provincie Friesland, *Romte. Het Friese landschap van de toekomst, Friese Pers Boekerij*, Leeuwarden, 2006.
- Provincie Friesland, *Streekplan Fryslân 2007*, Leeuwarden, 2007.
- Raad Landelijk Gebied, *Ontspannen in het groen*, Amersfoort, 2004.
- Raad Landelijk Gebied, *Zonder zorgen werken aan morgen. Voorbeelden van een positieve rol van de overheid in initiatieven in het landelijk gebied*, Amersfoort, 2006.
- Raad Landelijk Gebied, *Van zorgen naar borgen. Naar een bestuurlijke omslag bij LNV*, Amersfoort, 2006.

Sijmons, Dirk, *Klimaatverandering: van doem naar doen*, de Volkskrant, 12 februari 2007.

Staatsbosbeheer, *Een spannend bos voor iedereen! Recreatievoorziening, ruimtelijk ontwerp en uitvoeringsplan voor de Boswachterij Dorst*, Nijmegen/Amsterdam, 2005

Stichting Recreatie, *Verkenning van 'Verblijfsrecreatie in de EHS', probleemanalyse en oplossingsrichtingen*, Den Haag, 2002.

VROM-raad, *Groeten uit Holland. Advies over vrije tijd, toerisme en ruimtelijke kwaliteit*, Den Haag, 2006.